

Рожна А.І.,
здобувачка,
Бердянський державний педагогічний університет;
Вусик Г.Л.,
кандидатка філологічних наук, доцентка,
Бердянський державний педагогічний університет

ВОРОЖІСТЬ ЯК ПОКАЗНИК МОВЛЕННЕВОГО ПОРТРЕТА ОСОБИСТОСТІ

Основою взаємин людей у суспільстві справедливо можна назвати почуття, серед яких агресивні емоції займають одне із провідних місць. Реалізація агресивної поведінки в мовленні індивіда є підставою для ідентифікації емоційного стану мовця.

Ворожість є у кожній людині від народження, і залежить вона від сили зовнішнього впливу, здатного викликати агресивну реакцію (загроза, покарання, фізична сила).

До базових агресивних емоцій відносяться емоції ворожості (гнів, презирство); вони безпосередньо пов'язані з агресивними проявами людини і представляють основні мотиви агресивних реакцій, які втілюються за допомогою мовних засобів, і спрямовані на нанесення шкоди, або на знищення іншої людини або групи людей.

Оскільки мислення і свідомість тісно пов'язані з мовою – у лінгвістиці виникла наука психолінгвістика. Одним із її завдань є дослідження зв'язку між мовними повідомленнями і характеристиками учасників комунікації, наприклад, перетворення намірів адресанта в повідомлення і інтерпретація їх адресатом. У зв'язку з цим в комунікативній лінгвістиці досліджується такий феномен як мовленнєва ворожість.

Актуальність пропонованого дослідження полягає в тому, що мовленнєва ворожість індивідів набуває широкого поширення в процесі взаємодії і стосунків між людьми в сучасному суспільстві.

Метою роботи є виявлення засобів прояву вербальної і невербальної ворожості для вираження негативних емоцій мовця.

Уся історія людства переконливо доводить, що ворожість є невід'ємною частиною життя особистості і суспільства. Більш того, ворожість має потужну силу і властивість демонструвати у повсякденному житті на словах свою агресію. Сьогодні мовна ворожість активно вторгається в політику, з'являється на сторінках газет і журналів, усе частіше звучить на телебаченні, а також використовується в родинних та міжособистісних стосунках. Мовна ворожість перешкоджає реалізації основних завдань ефективного спілкування: ускладнює обмін інформацією, гальмує сприйняття і розуміння співрозмовниками один одного. Ворожість – супутник будь-якої сварки, тому вивчення мовленнєвої ворожості є

необхідною умовою, яка забезпечує комунікативну безпеку окремої особистості і суспільства.

Мовленнєва ворожість стала предметом вивчення лінгвістів відносно недавно, оскільки система, в якій вона існує, а саме лінгвістика комунікації і теорія мовних актів, у повній мірі стали розвиватися лише в другій половині ХХ століття.

Наприклад, проблема вербальної ворожості у філософії розглядалася в зіставленні різнорідних за змістом понять, таких, як добро / зло, любов / ненависть, чеснота / порок, творення / руйнування, насильство / свобода.

В українській мові це поняття закріпилося як «мовленнєва агресія» – «узагальнене позначення мовних засобів вираження різко негативного ставлення «опонентів» – носіїв іншої системи релігійних, національних, культурних або ж більш специфічних, субкультурних цінностей. Це явище може виступати як форма прояву расизму, ксенофобії, міжнаціональної ворожнечі і нетерпимості, а також гомофобії і сексизму» [2].

У лінгвістиці поняття «мовленнєва агресія» це найбільш загальна характеристика висловлювань, з ознаками негативної інтенції і адресації.

Треба зауважити, що такі терміни як «словесний екстремізм», «мовне насильство», «мовний конфлікт» і «мовна ворожість» є лише складовими вказаного вище поняття.

Статус мовленнєвої ворожості як мовного феномена є дуже невизначеним. «Складність визначення поняття мовної ворожості полягає в тому, що її не можна вважати єдиною формою поведінки чи діяльності. Мовленнєва ворожість може висловлювати найрізноманітніші спонукання і наміри, виникати в різних обставинах, набувати різних форм словесного втілення» [1].

Будучи однією з форм конфліктної комунікативної поведінки, мовна ворожість бере свій початок з невміння вирішити комунікативний конфлікт конструктивним способом. У цьому випадку агресивна мовна поведінка неодмінно призведе до повторної ворожості і посилення конфлікту. Однак таке невміння не є єдиною причиною появи мовної ворожості в мовленні комунікантів.

Провідну роль у поширенні ворожості відіграють і засоби масової інформації, останнім часом вони активно ведуть пропаганду жорсткості і насильства.

Мовленнєва ворожість може бути як засобом мовного вираження в професійному середовищі, так і спробою конкретної особистості надати швидкий і ефективний негативний вплив на співрозмовника, нав'язати свою точку зору або ж просто образити. Тому завданням сучасних психологів, лінгвістів і фахівців в галузі комунікації є не тільки визначення мотивів агресивної мовної поведінки, а й типологізації лінгвістичних засобів вираження ворожості. У сукупності це повинно сприяти запобіганню комунікативного конфлікту і виробленні стратегії конструктивного вирішення комунікативних завдань.

Соціальними причинами мовної ворожості є [3]:

1. Загальна (політична, економічна, культурна, соціальна) нестабільність і в зв'язку з цим – неухильне зростання злочинності, випадків асоціальної поведінки, поява мікрогруп, де мовна ворожість культивується як частина кодексу мовної поведінки.

Окрім того, однією з причин поширення вербальної ворожості в сучасному суспільстві є відповідні соціальні установки.

2. Пропаганда насильства в засобах масової інформації. Медіа, перш за все телебачення, виступають як джерело мовної ворожості.

Поширенню мовної ворожості сприяє також популярність окремих жанрів у літературі і кінематографії з відповідними моделями мовної поведінки персонажів і набором словесних кліше; комп'ютерні ігри і музика агресивної спрямованості; нездоровий інтерес до подробиць злочинів, пов'язаних з агресією в медіа.

Соціальні передумови поширення мовленнєвої ворожості в сучасному світі багато в чому визначають комунікативні причини прояву цього феномена, серед яких, перш за все, необхідно виділити напад:

1) Деякі тенденції розвитку сучасної української літературної мови. Цим багато в чому пояснюється той факт, що останнім часом журналісти свідомо культивують «грубу українську мову».

2) Ряд стереотипних комунікативних установ батьків, які бояться, що їх дитині буде нелегко адаптуватися в «жорстокому» світі, які виражаються в таких словесних шаблонах, як «відповісти на образ», «постояти за себе». Причому найчастіше це мовленнєва, а не фізична агресія.

3) Недостатнє оволодіння комунікативними вміннями та навичками щодо мовної культури в сім'ї і відсутність цілеспрямованого навчання комунікативних умінь у навчальних закладах різного рівня.

4) Негативний особистий досвід мовного спілкування людини, з самого початку не схильного до мовленнєвої ворожості. Такий досвід найчастіше формується в дитячому і підлітковому віці, коли діти визначають приналежність до «своїх» і «чужих», жартують і проявляють поведінку «захисту».

Розглянемо основні мотиви, які провокують вербальну агресію в конкретних мовних ситуаціях:

- потреба в самоствердженні, у самостійності, прагнення до авторитетного положення в колективі;

- потреба в самореалізації: можлива експансія в чужий особистий простір; прагнення до досягнення цілей через обмеження інтересів іншої людини, нанесення шкоди іншим учасникам ситуації спілкування;

- потреба в самозахисті: прагнення захистити себе від вербальної ворожості з боку інших учасників мовної ситуації, наприклад, приниження;

- бажання знизити соціальний статус адресата; спроба завдати моральної шкоди; підвищення своєї самооцінки.

У сучасному суспільстві мовна ворожість оцінюється як менш деструктивна і небезпечна, ніж ворожість фізична [4].

Але, як показують наші спостереження, лайка, грубість, образливі висловлювання, словесний тиск часто можуть сприйматися навіть більш болісно, ніж фізичний вплив.

Інша проблема полягає в тому, що дуже часто в повсякденному житті ворожість слова не усвідомлюється суспільною свідомістю як абсолютно неприйнятна і дійсно небезпечна.

Розглядаючи причини виникнення та прояви мовленнєвої ворожості, необхідно враховувати складність і неоднозначність цієї проблеми. У конкретних ситуаціях спілкування вона виникає в тих випадках, коли особистість відчуває потребу в емоційній розрядці – вираженні негативних емоцій і почуттів, зняття емоційної напруги.

Мовленнєва ворожість перешкоджає реалізації основних завдань ефективного спілкування: ускладнює повноцінний обмін інформацією, гальмує сприйняття і розуміння співрозмовниками один одного, і отже вироблення загальної стратегії взаємодії з партнером. Тому всебічне дослідження мовленнєвої ворожості є необхідною умовою, що забезпечує комунікативну безпеку окремої особистості і суспільства.

Вербальна і невербальна ворожість асоціюється, перш за все, з насильством, яке передбачає придушення, примус і поневолення, що досягається засобами мовлення. Воно реалізується через застосування різноманітних дій: словесних образ і принижень, символічних вчинків, розрахованих на залякування. Найбільш часто агресивні вербальні і невербальні реакції мають місце при зіткненні інтересів людей, прагненні підпорядкувати адресата своїй волі. Мовне насильство, як одне з агресивних проявів, розглядається як словесна маніпуляція, нав'язування певного стилю і манери спілкування.

Основою структури агресивної комунікації виступають мотив (спонукальна сила) і мета (прагнення до досягнення результату спілкування), які визначають намір мовця (інтенцію). У агресивному акті комунікації, який вмотивований емоціями тріади ворожості (гнівом, відразою і презирством), у якості мети виступає прагнення образити, знищити адресата, підпорядкувати його своїй волі, придушити.

У сучасній лінгвістичній науці терміни «мовленнєва агресія» і «вербальна агресія», «словесна агресія», «мовна ворожість» використовуються як синонімічні. Поняття «мовленнєвої ворожості» відрізняється від понять «мова ворожнечі» («мова ненависті»), «мовне насильство», «мовний злочин», «ворожість» і «агресивність», хоча тісно з ними пов'язано.

Головними складовими визначення «мовленнєвої ворожості» є «активність» і «цілеспрямованість» цього виду до комунікаційної поведінки. В якості робочого визначення «мовленнєвої ворожості» у цьому дослідженні використовується таке тлумачення: використання мовних засобів для

вираження ворожості, негативних емоцій і намірів в неприйнятною в даній комунікаційній ситуації формі, що ставить за мету зробити негативний вплив на адресата.

Мовленнєва агресія розглядається більшістю дослідників як особливий вид комунікаційної поведінки, яка заснована на конфронтаційних тактиках і переслідує за мету зробити певний вплив на адресата.

Однією з головних особливостей використання мовленнєвої агресії в сучасному публіцистичному дискурсі, на відміну від побутових ситуацій, є її обдуманість, навмисність, ретельний відбір агресивних мовних засобів з метою впливати на читача.

Показниками мовленнєвої ворожості зазвичай є стилістично марковані мовні одиниці: негативна емоційна лексика, грубо-просторічні слова і вирази, жаргонізми.

Спираючись на запропоновані різними дослідниками класифікації видів мовленнєвої агресії, ми виділили чотири напрямки її проявів: лексичні засоби мовленнєвої агресії; граматичні засоби мовленнєвої агресії; графічні засоби мовленнєвої агресії; дискурсивні полемічні прийоми.

Використання вульгарної лексики стає свого роду модою. З одного боку, вживання нецензурної лексики, особливо публічної, залишається табуованою, але, з іншого боку, мат займає певне місце не тільки в повсякденному житті сучасних людей, але також в публічному просторі української культури. Упродовж останніх десятиліть спостерігається широке вживання нецензурної лексики в політичному дискурсі, а також публіцистичних текстах.

Зазвичай мовна ворожість проявляється в комунікативних конфліктах – зіткненнях між учасниками комунікативної взаємодії. Різноманітність форм вираження мовленнєвої ворожості залежить від багатьох факторів, до числа яких слід віднести і жанрово-рольові особливості конфліктної комунікативної ситуації, й індивідуально-комунікативні риси портретів мовних особистостей, учасників конфлікту.

1. Вербальна / невербальна

У кожній культурі існує своя система образливих, загрозливих, іронічних жестів. До числа невербальних засобів вираження ворожості можна також віднести мовчання (загрозливе, іронічне, протестуюче). Приклади цього виду мало зустрічаються в публіцистичних текстах, наприклад: *Нам начальник не дав відповідь на поставлені питання, а стукав по столу, і орав благим матом.*

2. Пряма / непряма

Пряма мовленнєва ворожість – результат комунікативного акту: образи, погрози, наприклад: *Ти просто свиня і скотина! Закрий свою погану пащу, ублюдок!*

Непряма (прихована) мовна ворожість міститься в мовному акті, негативна ілюкція якого не впливає з сумарного значення, а входить до

висловлювання компонентів агресії. Такий тип проявляється в мовленнєвих актах глузування.

Одним з найбільш поширених способів вираження непрямой ворожості є іронія, на основі якої зазвичай будується насмішка. Наприклад:

- *Щось втомилася я!*

- *Ще б пак, ти у нас трудівниця і усіх по телефону обговорила!*

3. Інструментальна / неінструментальна

Неінструментальна ворожість – це ворожість заради ворожості. Вона служить завданням розрядки за рахунок комунікативного партнера і зазвичай має афективний характер, наприклад: *Пішов ти під три чорти! Ідіот!*

Інструментальна ворожість у комунікативному акті містить ще й прагнення до досягнення будь-якої іншої мети, наприклад: *Заткнись, бо щас в око отримаєш!*

У наведених прикладах загроза поєднується з інтенцією досягнення іншої мети.

Інструментальну мовну агресію слід відрізнити від конфліктної мовної маніпуляції.

4. Ініціативна / реактивна

Мовленнєва ворожість може бути засобом як нападу, так і захисту. Наведемо приклад, де агресія, виступає як ворожий фактор: *Що наші діти за дебілізм дивляться! Цілими днями стирчать у ящика, як придурки!*

Реактивна ворожість зазвичай виконує функцію захисту від агресора (реального або уявного), наприклад: *Сам ти ідіот!*

5. Спонтанна / підготовлена

Критерієм диференціації виступає агресивне висловлювання. Спонтанна ворожість проявляється в межах мовного акту, де мотив і комунікативний намір реалізується практично одночасно з їх словесним виразом. Як правило, це миттєва агресивна реакція на фактор співрозмови, наприклад: *Що ти наробив, придурок! Іди на хрін! Дурень!*

Підготовлена ворожість виникає в результаті «спланованої акції». Іноді вона оформилася у свідомості індивіда упродовж безсонної ночі. Наші спостереження показали, що досить часто мовна особистість вимовляє агресію не спонтанно, а подає як «домашню заготовку».

6. Емоційна / раціональна

Емоційно-агресивні мовні дії зазвичай мають характер афекту, наприклад: *Ти мудак! Іди ти...*

Раціональна ворожість може бути спонтанною, але частіше це заздалегідь спланований мовний виступ. Як правило, вона знаходить вираження в різного роду непрямих формах впливу: колючість, жартах, іронії. Але, зрозуміло, не завжди. У деяких випадках агресор свідомо віддає перевагу саме афективним грубим прийомам впливу.

Люди, які вступають у комунікативні відносини, відрізняються один від одного особливостями характеру, світоглядом. Різноманітність

трактувань і точок зору на одне і те ж явище – усе це стає причиною різного роду конфліктів. При цьому не всі конфлікти є проявом ворожості. Зіткнення думок, відстоювання правоти своїх переконань часто призводить до народження нового агресивного акту.

Отже, мовленнєва ворожість може бути розглянута як навмисне мовне вираження негативних емоцій, що володіє інвективно-прагматичним значенням, з наміром заподіяти моральну шкоду адресату або викликати його реакцію.

Практичне значення даного дослідження полягає в можливості використання зібраного матеріалу в навчальних курсах теорії та практики української мови (в курсі мовного спілкування та міжкультурної комунікації), стилістики, лінгвокультурології, лінгвістики тексту.

Література

1. Білоконенко Л. А. Український міжособистісний конфлікт. Київ: Інтерсервіс, 2015. 335 с.

2. Бондаренко Т. Г. Мовленнєва агресія та мовні інструменти для запобігання вербальній ворожнечі. *Права людини та мас-медіа в Україні*: зб. конспектів лекцій. Київ: Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018. С. 145–155.

3. Вусик Г. Л. Вираження мовленнєвої агресії в українських масмедіа під час російсько-української війни. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство): зб. наук. праць. Дрогобич, 2022. № 17. С. 23–27.

4. Гуз О. П. Особливості вираження вербальної агресії в масмедійному дискурсі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія філологічна. 2010. Вип. 13. С. 154–159.